

АНАРХІЗМ М. БАКУНІНА: КЛЮЧОВІ МОМЕНТИ ТА КРИТИКА КОМУНІЗМУ

І. А. Перегняк, О. С. Мармілова

Анотація. У статті проаналізовано деякі теоретичні засади та погляди Михайла Бакуніна стосовно свободи, держави, суспільної організації та об'єднання, а також комунізму. Заглиблення у трактування Бакуніним зазначених понять свободи, анархізму, колективізму та комунізму дають змогу більш конкретно з'ясувати погляди мислителя та окреслити і відділити анархістський рух XIX ст. від інших революційних рухів. У дослідженні було використано історико-джерелознавчий, порівняльний, проблемно-тематичний, описовий методи, методи аналізу, синтезу та узагальнення.

Ключові слова: Михайло Бакунін, анархізм, колективізм, свобода, комунізм.

Михайло Бакунін безсумнівно є одним із найвпливовіших та найавторитетніших теоретиків-класиків анархізму у XIX ст. Свої теоретичні ідеї та погляди він підкріплював своєю практичною діяльністю-участь у Празькому повстанні у червні 1848 р., неодноразове ув'язнення за революційну діяльність, спроби допомогти полякам у повстанні 1863–1864 рр., участь у вересні 1870 р. у Ліонському повстанні. Саме у цих подіях та процесах Бакунін намагався втілити в життя свої ідеали та реалізувати свої ідеї та концепції, які будуть проаналізовані далі у дослідженні.

Джерельною базою даного дослідження є праці та теоретичні доробки Михайла Бакуніна [1–5]. Про історію анархізму та Михайла Бакуніна, його внесок та вплив на анархізм було уже написано не мало робіт, оскільки зазначений рух у своїй теоретичній формі почав формуватися у 1840-х рр., а більш-менш сформувався в кінці XIX – на поч. XX ст. Варто виділити наступних дослідників з цієї теми: німецького дослідника Поля Ельцбахера [15; 16], який описав вісьмох головних (на його думку) теоретиків анархізму у XIX – на поч. XX ст., у XX ст. на цю ж тематику виходили праці Макса Неттлау [8], Даніеля Герена [7], Коліна Варда [6] та ін. На пострадянському просторі можна виділити Сергія Ударцева [14], Петра Рябова [9–13], останній з яких є одним із найплідніших авторів стосовно цієї теми. Оскільки анархізм у своїй теоретичній формі почав формуватися у 1840-х, а більш-менш сформувався в кін. XIX – на поч. XX ст.

Метою цієї розвідки є відділення анархістського руху від інших революційних рухів XIX ст. на основі аналізу теоретичних засад політичної та соціальної філософій М. Бакуніна.

Одне із головних, центральних та ключових понять у анархізмі загалом, і у анархізмі Михайла Бакуніна зокрема є свобода. Свободу М. Бакунін розглядав не як щось абстрактне, а як головну мету людини. Саме свобода надає людині людяності та людських рис. Людина, набуває вигляду та образу людини лише тоді, коли вона поважає і визнає іншу людину та її свободу. Свобода-це необхідна складова та умова, яка необхідна для існування та затвердження існування свободи не лише якоїсь однієї конкретної людини, а людей загалом, і чим більше існує вільних людей, тим глибшою стає свобода інших [3, с. 127].

Свобода є тією ознакою, яка відділяє людину від тваринного світу, вільна людина нікому не підкоряється, ніким не контролюється, опирається на власний вибір та власні дії. Бакунін зміг поєднати у своїй теорії суспільне та індивідуальне, особистісне та колективне, раціональне та ірраціональне, ба більше, він зміг підтвердити та показав на прикладі власної діяльності, власного життя, що ця теорія цілком дієздатна і на практиці. Бакунін говорить, що людина на індивідуальному рівні може бути вільною лише в оточенні суспільства, яке базується, і яке формується на його переконання з таких же вільних людей на індивідуальному рівні, з яких формується вільне суспільство з усвідомленням у ньому індивідуальної відповідальності: «ибо она (свобода) может быть осуществлена лишь при помощи общества и лишь при более тесном равенстве и солидарности каждого со всеми» [3, с. 127].

Для реалізації та здобуття свободи він виділяє три етапи: «...положительный и общественный: это полное развитие и полное пользование каждого всеми человеческими способностями и возможностями путем воспитания, научного образования и материального благополучия, – а все это может быть дано каждому лишь коллективным материальным и интеллектуальным, мускульным и нервным трудом целого общества. Второй элемент или момент свободы – отрицательный. Это элемент бунта человеческого индивида против всякой божеской и человеческой, коллективной и индивидуальной власти... Затем, как следствие бунта против Бога, является бунт против тирании людей, против власти, как индивидуальной, так и общественной, представленной и легализированной государством...» [3, с. 127–128].

Як видно, Бакунін тут не говорить про заміну однієї тиранії іншою, або заміну однієї диктатури на іншу, як це говорили французькі, німецькі комуністи, і власне сам Маркс, який говорив про формування диктатури пролетаріату. Бакунін не сприймав, не погоджувався та постійно заперечував необхідність існування панування людини над людиною чи то індивідуального, чи то колективного. У першу чергу для запобігання впливу ззовні, людина повинна повстати проти себе самої, оскільки вона є продуктом суспільства, суспільства, яке її «зліпило» та сформувало. Повстаючи проти себе, людина таким чином повстає і проти суспільства, яке її постійно пригнічувало. Це повстання Бакунін називає необхідним [3, с. 128]. Тобто, свобода розглядається і трактується Бакуніним не з позицій тодішніх умовно кажучи «ліваків», хоча з деякими із них у деяких конкретних питаннях їхні погляди збігалися.

Держава як головний носій влади, насилля та поневолення людини на ряду з релігією є основним джерелом людського поневолення, незнання та рабства. І тут можна прогледіти дуже схожу подібність між Штірнером та Бакуніним, останній з яких писав: «Он (індивід) должен быть единственным человеком на земле. Что я говорю! Он должен быть в состоянии назвать себя единственным существом, целым миром» [3, с. 133]. Тобто, Бакунін визнає роль колективу та суспільства у житті людини, але він не відводить на другий план поняття індивідуальності кожної людини, він, можна сказати прирівнює роль колективного та значення індивідуального, якщо не відводить останньому більше ролі ніж першому.

Характеризуючи «класичні» держави XIX ст. Бакунін говорить наступне: «В настоящее время серьезное, сильное государство может иметь только одно прочное основание — военную и бюрократическую централизацию. Между монархией и самой демократической республикой существует только одно существенное различие: в первой чиновный мир притесняет и грабит народ для вящей пользы привилегированных, имущих классов, а также и своих собственных карманов, во имя монарха; в республике же он будет точно также теснить и грабить народ для тех же карманов и классов, только уже во имя народной воли. В республике мнимый народ, народ легальный, будто бы представляемый государством, душит и будет душить народ живой и действительный. Но народу отнюдь не будет легче, если палка, которою его будут бить, будет называться палкою народной» [2, с. 49]. Так Бакунін характеризував характерні для XIX ст. держави, які існували не на папері, не в теорії, а на практиці. Будучи знайомим як з теорією Маркса, так і з самим Марксом, Бакунін визнавав вірність деяких його ідей, однак він не був згоден з рештою його теоретичних аспектів, в тому числі з його планами та його теоретичною розробкою стосовно держави, яка здавалося б мала стати чимось «новим» та «вільним» у тодішньому розумінні.

Бакунін не погоджувався та вступав із Марксом, його однодумцями та послідовниками з цього приводу у серйозну полеміку, постійні суперечки та взаємну критику, хоча справедливо буде сказати, що Маркс та Енгельс нерідко вдавалися і до брудних методів, маніпуляцій, а подекуди і відвертої брехні задля дискредитації знаного, шанованого та авторитетного на той час Бакуніна, який не тільки на папері демонстрував серйозність своїх слів, але підтверджував це на практиці, беручи активну участь у революційних подіях, повстаннях, які неодноразово загрожували його життю, робили вони це і для того, щоб продемонструвати «помилковість», «неможливість» та «буржуазність» поглядів Бакуніна, та залучити внаслідок цього на свій бік прихильників та послідовників Бакуніна, та інших, хто йому так чи інакше симпатизував. Критикуючи марксову державу

Бакунін говорив наступне: «...всякое государство, даже самое республиканское и самое демократическое, даже мнимо народное государство, задуманное г. Марксом, в сущности своей не представляет ничего иного, как управление массами сверху вниз, посредством интеллигентного и по этому самому привилегированного меньшинства, будто бы лучше разумеющего настоящие интересы народа, чем сам народ» [2, с. 50]. Продовжував свою критику Бакунін наступними словами: «...мы не только не станем уговаривать братьев славян вступить в ряды социально-демократической партии немецких рабочих, во главе которых стоят прежде всего в виде дуумвирата, облеченного диктаторскою властью, гг. Маркс и Энгельс, а за ними или под ними гг. Бебель, Либкнехт и несколько литераторствующих евреев; мы, напротив, должны употребить все усилия, чтобы отвратить славянский пролетариат от самоубийственного вступления в союз с этою партией, отнюдь не народною, но по своему направлению, по цели и средствам чисто буржуазною и к тому же исключительно немецкою, т. е. славяноубийственною» [2, с. 106–107].

Продовжуючи критикувати як традиційні форми держави, так і нові, які поки що були оформлені в теорії, на папері, Бакунін прямо таки порівнював їх та буквально ототожнював, визнаючи між ними незначну, але все таки різницю: «Между революционною диктатурою и государственностью вся разница состоит только во внешней обстановке. В сущности же они представляют обе одно и то же управление большинства меньшинством во имя мнимой глупости первого и мнимого ума последнего. Поэтому они одинаково реакционерны, имея как та, так и другая результатом непосредственным и неперменным упрочение политических и экономических привилегий управляющего меньшинства и политического и экономического рабства народных масс» [2, с. 290].

Загалом, можна простежити критику з боку Бакуніна як держав уже існуючих із різними формами влади-монархічна, республіканська, демократична-, так і держав «лівацьких», у першу чергу Маркса, які зосереджені на створенні «суспільства казарм» та зрівняловки. Бакунін вбачав у теорії Маркса парадокси: досягнення свободи через диктатуру, знищення держави у першу чергу як владного інституту шляхом створення нової держави.

Методи поширення, популяризації своїх ідей, зацікавлення, залучення на свій бік більше прихильників та пошук свого ідеалу Бакунін окреслював наступним чином: «...мы не только не имеем намерения и ни малейшего опыта навязывать нашему или чужому народу какой бы то ни было идеал общественного устройства, вычитанного из книжек или выдуманного нами самими, но в убеждении, что народные массы носят в своих, более или менее развитых историею инстинктах, в своих насущных потребностях и в своих стремлениях, сознательных и бессознательных, все элементы своей будущей нормальной организации, мы ищем этого идеала в самом народе...» [2, с. 287].

Бакунін разом з іншими анархістами не вважали за потрібне, доречне і вірне нав'язування своїх ідей, нав'ювання своїх принципів людям, вважаючи такі методи деспотичними та насильницькими. Однак Бакунін пишучи та розробляючи свою теорію та намагаючись одночасно відділити анархістський рух від усього іншого, в тому числі від комуністичного та марксистського, описував погляди анархістів наступним чином: «Добавим, что у нас (анархистів), как у славян и русских, социальной идеей, основанной на общем и традиционном для населения чувстве, является та, что земля, собственность всего народа, может быть во владении лишь тех, кто обрабатывает ее собственными руками» [13 с. 34–35]. Тобто, Бакунін на відміну від комуністів, марксистів та інших революційних рухів вирішення земельного питання вбачав не у тотальній колективізації, а у наданні землі тим, хто її обробляв та буде обробляти. Однак, варто відмітити, що ця земля, так само як і засоби виробництва, мала б використовуватися, контролюватися та знаходитися, у колективній власності. «...свобода без социализма — это привилегия, несправедливость, и что социализм без свободы — это рабство и животное состояние» [13 с. 35]. Саме через цю фразу Бакуніна часто ототожнюють з соціалізмом, про який писали Маркс та Енгельс, однак як видно із наведених вище цитат Бакуніна, які стосуються поглядів на майбутнє облаштування суспільства, і в тому числі роль держави у облаштуванні та існуванні цього суспільства видно, що ідеї цих двох теоретиків він не розділяв, ба більше критикував, як

критикував і ідею наукового соціалізму: «Слова ученых социалист», «научный социализм», которые беспрестанно встречаются в сочинениях и речах лассальцев и марксистов, сами собою доказывают, что мнимое народное государство будет не что иное, как весьма деспотическое управление народных масс новою и весьма немногочисленною аристократиею действительных или мнимых ученых. Народ не учен, значит, он целиком будет освобожден от забот управления, целиком будет включен в управляемое стадо. Хорошо освобождение!» [2, с. 377–378].

Бакунін не вбачав у людині істоту суто колективну, він прирівнював у людині як її колективну природу, так і її індивідуальну натуру. Існування цих двох натур в людині він вбачав цілком природним явищем, яке характерне у першу чергу для тварин, для яких характерні інстинкти самозбереження Індивіда та інстинкт збереження Виду [5, с. 79]. Ці інстинкти з плином еволюції ввібрали в себе і люди. Ба більше, він прямо говорив про плюралізм індивідів та про їхню унікальність, якою наділена кожна людина, кожен індивід [5 с. 107]. Таким чином, можна зробити висновок, що існування в людині колективного та егоїстичного начал-це нормальне, більше того, природне явище, явище, яке цими складовими доповнює себе: «Солидарность есть не продукт, а мать индивидуальности, и человеческая личность может родиться и развиваться только среди человеческого общества» [1, с. 14]. Бакунін ставить ряд питань Марксу, його послідовникам і однодумцям: «Спрашивается, если пролетариат будет господствующим сословием, то над кем он будет господствовать?... Что значит пролетариат, возведенный в господствующее сословие? Неужели весь пролетариат будет стоять во главе управления?» [2, с. 375–376]. І тут же дає відповідь: «Эта дилемма в теории марксистов решается просто. Под управлением народным они разумеют управление народа посредством небольшого числа представителей, избранных народом. Всеобщее и поголовное право избирательства целым народом так называемых народных представителей и правителей государства – вот последнее слово марксистов, так же как и демократической школы, -- ложь, за которою кроется деспотизм управляющего меньшинства, тем более опасная, что она является как выражение мнимой народной воли» [2, с. 376–377].

Свої погляди на облаштування як людської так і суспільної, соціальної, національної та міжнародної організації Бакунін описує наступним чином: «...мы в настоящее время приходим к выводу о безусловной необходимости уничтожения государств. Или, если хотите, их полного и коренного переустройства в том смысле, чтобы они перестали быть централизованными и организованными сверху вниз державами, основанными на насилии или на авторитете какого-нибудь принципа, и, напротив, реорганизовались бы снизу вверх, с абсолютной свободой для всех частей объединяться или не объединяться и с постоянным сохранением для каждой части свободы выхода из этого объединения, даже если бы она вошла в него по доброй воле; реорганизовались бы согласно действительным потребностям и естественным стремлениям всех частей, через свободную федерацию индивидов и ассоциаций, коммун, округов, провинций и наций в единое человечество» [5, с. 91].

Таким чином, можна простежити планування та структуру, яку пропонує Михайло Бакунін: будівництва суспільства не згори, а знизу, тобто, за допомогою самоорганізації людей, а не насаджування владними структурами згори; децентралізовані об'єднання мали б замінити централізовані державні утворення; право на вибір вільного входу і вільного виходу із об'єднань, а не державницьких завоювань та асиміляцій; локальні організації та об'єднання самі можуть обирати з ким об'єднуватися, а з ким ні, та утворювати на рівних більш масштабні добровільні об'єднання на локальному, регіональному, національному та міжнародному рівнях. Зрештою загальну і головну оцінку, ставлення та відношення Бакуніна до комунізму можна описати його наступними словами: «Я ненавижу коммунизм, потому что он есть отрицание свободы и потому, что для меня непонятна человечность без свободы. Я не коммунист, потому что коммунизм сосредоточивает и поглощает все силы общества в пользу государства, потому что он неизбежно приводит к сосредоточению собственности в руках государства» [4, с. 405–406]. Бакунін намагався протидіяти як на теоретичному, так і на практичному рівнях та не допустити того, що в майбутньому все таки відбулося, а саме ототожнення і злиття у суспільній свідомості анархізму та комунізму в одне ціле.

Таким чином, Михайло Бакунін будучи одним із головних діючих осіб у європейському революційному русі XIX ст. зміг сформувати окремий анархістський революційний світогляд, який підкріплювався його теоретичними розробками. Однак, Бакунін визнаючи деякі окремі уривки теорії Карла Маркса та його однодумців, критикував його за решту його ідей та концепцій, в тому числі погляди стосовно шляхів здобуття свободи та роль держави у процесі цього здобуття. Бакунін, як й інша притомна людина не міг зрозуміти: як можна прийти до свободи через диктатуру?; яким чином знищення держави (у першу чергу як владної інституції) можна втілити через створення нової держави?

Отже, хоча Михайло Бакунін критикував Маркса, Енгельса і комуністів, і не поділяв переважної більшості їхніх поглядів, ідей, ідеалів та концепцій, зрештою, ті погляди, які він сповідував стосовно колективізму (йдеться не про колективізм Маркса, а про колективізм Бакуніна, який побудований на поєднанні у людській природі соціальності та колективності з індивідуалізмом) надалі трактувалися усіма його ідеологічними і не тільки опонентами, супротивниками та ворогами виключно як колективізм у понятті «однаковості» та «зрівняловки». Ні один із цих компонентів не є більш чи менш значущим та важливішим, обидві складові утворюють баланс між цими двома характерними для людської натури особливостями.

Аннотация. В статье проанализированы некоторые теоретические основы и взгляды Михаила Бакунина о свободе, государства, общественной организации и объединения, а также коммунизма. Углубление в трактовку Бакуниным указанных понятий свободы, анархизма, коллективизма и коммунизма позволяют более конкретно выяснить взгляды мыслителя и очертить и отделить анархистское движение XIX в. от других революционных движений. В исследовании были использованы историко-источниковедческий, сравнительный, проблемно-тематический, описательный методы, методы анализа, синтеза и обобщения.

Ключевые слова: Михаил Бакунин, анархизм, коллективизм, свобода, коммунизм.

Abstract. The article analyzes some of the theoretical principles and views of Mikhail Bakunin on freedom, the state, social organization and unification, as well as communism. Bakunin's interpretation of these notions of freedom, anarchism, collectivism, and communism makes it possible to clarify the views of the thinker and to outline and separate the anarchist movement of the nineteenth century. from other revolutionary movements. The study used historical and source studies, comparative, problem-thematic, descriptive methods, methods of analysis, synthesis and generalization.

Key words: Mikhail Bakunin, anarchism, collectivism, freedom, communism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бакунин М. А. Всестороннее образование. «Public Domain», 1896.
2. Бакунин М. А. Государственность и анархия. Київ: Мультимедийное издание Стрельбицкого АСТ, 2015. 464 с.
3. Бакунин М. А. Кнута-Германская империя и Социальная революция. «Public Domain», 1870.
4. Бакунин М. А. Собрание сочинений и писем. 1828–1876 / под ред. и с примеч. Ю. М. Стеклова. Москва : Изд-во Всесоюз. О-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. (Классики революц. мысли домарксистского периода. I. М. А. Бакунин). 503 с. Т. 2 : Гегелианский период 1837–1840.
5. Бакунин М. А. Федерализм, социализм и антигегелизм. Петербург-Москва: Голос труда, 1920. 132 с.
6. Вард Колин. Анархизм. Очень краткое введение. Москва : АСТ, 2009 г.
7. Герен Д. Анархизм: от теории к практике. 2015 г.
8. Неттлау М. Очерки по истории анархических идей. Детройт: Спичка, 1991.
9. Рябов П. В. Анархизм: От Прудона до новейшего российского анархизма. Москва: URSS, 2020. 504 с.
10. Рябов П. В. Краткая история анархизма. Краснодар: Чёрное и красное, 2000. 24 с.
11. Рябов П. В. Краткий очерк истории анархизма в XIX–XX веках. Анархические письма. 1-е изд. Москва: Красанд, 2010. 184 с. (Размышляя об анархизме).
12. Рябов П. В. Краткий очерк истории анархизма в XIX–XX веках. Анархические письма. 2-е изд. Москва: Красанд, 2012. 186 с. (Размышляя об анархизме).
13. Рябов П. В. От Бакунина до Лосева (Семь портретов русских мыслителей). Москва: Ноократия, 2019. 388 с.
14. Ударцев С. Ф. Политическая и правовая теория анархизма в России: история и современность. Алматы: «Казахстан»; Высшая школа права «Юдлет», 1994. 382 с.
15. Эльцбахер П. Анархизм. Москва: АСТ-Москва, 2009. Woodcock G. Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements (1962). e-reading.club
16. Эльцбахер П. Суть анархизма. пер. с нем. Б. Яковенко. Москва: АСТ: МОСКВА, 2009, 351 с.